

تحلیل دلالت‌های سیاستی اندیشه رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره فضای

مجازی و شبکه‌های اجتماعی^۱

نویسندگان: ناصر باهنر^۲، حسین مهدی‌پور^۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۱/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۳/۲۹

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال بیست‌ودوم، شماره ۸۳، تابستان ۱۳۹۸

چکیده

هدف اصلی پژوهش، واکاوی دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و کشف دلالت‌های سیاستی آن است. بنابراین پژوهش حاضر در صدد است با توجه به مطالب منتشره از ایشان در قالب بیانات، احکام، نامه‌ها و ابلاغیه‌ها درباره فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی به این امر دست یابد. راهبرد کلی پژوهش، کیفی و روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است. برای دستیابی به داده‌ها، تمام بیانات، احکام، نامه‌ها و ابلاغیه‌های مقام معظم رهبری با کلیدواژه‌های فضای مجازی، اینترنت، سایر، شبکه‌های اجتماعی، موبایل و تلفن همراه در تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار ایشان، به صورت ماشینی جستجو شد که بر اساس نتیجه، تاریخ داده‌های به دست آمده بین ۱۳۷۷/۰۷/۰۱ تا ۱۳۹۸/۰۳/۳۱ است. در تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از روش سه مرحله‌ای تحلیل تماتیک ولکات (توصیف، تحلیل و تفسیر) استفاده شده است. بر اساس تحلیل و تفسیر مضامین استخراج شده از مطالب رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی و شبکه مضامین، به طور کلی دیدگاه سیاستی ایشان در یک چارچوب تمدنی قابل فهم است و همچنین نگاه فرصت‌محور به فضای مجازی بر نگاه تهدیدمحور غلبه دارد. در این دیدگاه می‌توان سه گزینه «عدم توجه و ورود در پدیده کلان فضای مجازی»، «ورود نابهنگام یا صرف همگام شدن با تحولات فناورانه حوزه فضای مجازی» و «ورود توأم با هدفمندی و هوشمندانه» را استنباط کرد که بر اساس نتایج حاصل از تحلیل و تفسیر مضامین و در قالب نگاه تمدنی رهبر انقلاب به فضای مجازی، گزینه مطلوب، تعامل و ورود هوشمندانه و هدفمند در این فضا است. همچنین در دیدگاه ایشان فضای مجازی امتداد فضای حقیقی و دارای تأثیر متقابل با آن است.

واژگان کلیدی:

اینترنت، حکمرانی فضای مجازی، آیت‌الله خامنه‌ای، سیاست‌گذاری، شبکه‌های اجتماعی

۱. مقاله مستخرج از رساله دکتری تخصصی با عنوان: «نظریه سیاستی جمهوری اسلامی ایران در قبال فضای مجازی»

از وضعیت موجود تا وضعیت مطلوب»

۲. دانشیار دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق علیه السلام، nbahonar@gmail.com

۳. دانش‌آموخته دکتری فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق علیه السلام، mahdipour2001@gmail.com

۱- مقدمه و بیان مسأله

اینترنت و فضای مجازی مبتنی بر آن پدیده‌ای است که تأثیرات اساسی آن در ساحت‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی افراد و جامعه قابل انکار نیست. این پدیده فناورانه به حدی از گستردگی و قابلیت نفوذ در ابعاد متنوع جامعه اعم از حکمرانی، سیاست، امنیت، اقتصاد و فرهنگ رسیده است که به طور بالقوه می‌تواند چالش‌هایی را نیز برای حکمرانان سنتی که سیاستگذاران اصلی در هر جامعه محسوب می‌شوند، تولید کنند. بنابراین فضای مجازی را می‌توان پدیده‌ای در نظر گرفت که در کنار مزایا و فرصت‌هایی که برای جهان و جوامع معاصر داشته است، چالش‌ها و تهدیدهایی را نیز پیش روی جوامع قرار داده است. بنابراین می‌توان گفت هر دو وجه این فناوری کلان و مهم به صورت توأمان قابل تحلیل و نیازمند سیاستگذاری هستند. اهمیت سویه تهدیدمحور این موضوع نیز به نحوی است که برخی از این چالش‌ها، حتی ایالات متحده امریکا را نیز - به عنوان خاستگاه اولیه و اصلی پروژه اینترنت - نگران کرده است. در همین زمینه کاستلز در حاشیه کتاب خود به این نکته اشاره دارد که در برهه‌ای، اعضای کنگره امریکا به دنبال تصویب طرحی برای ایجاد یک «سوئیچ خاموشی» بودند که در موقعیت‌های فوق العاده امنیت سایبری، قطع اینترنت با یک دکمه ممکن باشد (کاستلز، ۱۳۹۶، ص ۸۳).

بر اساس آنچه مطرح شد، چالش‌های چند وجهی فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی برای کشور و جامعه ما به سبب ویژگی‌ها خاص آن و از جمله پیچیدگی ماهوی آن، سرعت تحولات، سطح و دامنه درگیری دارای تأثیرات فراوانی در همه ابعاد و ساحت فردی و اجتماعی است. در نتیجه اولاً اصل سیاست‌گذاری و اعمال حاکمیت صحیح بر این فضا ضرورت دارد و ثانیاً نیازمند دقت و جامعیت است. بنابراین سیاستگذاری و حکمرانی بر این فضا بدون توجه به اسناد سیاستی بالادستی و مراجع عالی تصمیم‌گیرنده در این حوزه، فرآیندی ناقص با نتایجی ناکارآمد خواهد بود.

بر اساس جستجوهای محقق در نمایه‌های معتبر مقالات علمی - از جمله «نورمگز»، «مگیران» و «آرتیکل‌گیت» - درباره موضوع این پژوهش، فقط یک مقاله علمی و پژوهشی با عنوان «تحلیل ارزشیابی بیانات رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی پس از تشکیل شورای عالی فضای مجازی» (الوندی و سلیمانی، ۱۳۹۵) با روش کمی و با نتیجه‌گیری «تهدیدمحور بودن» دیدگاه رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی در این باره انجام شده است که از نظر روش و نتایج، با پژوهش پیش رو کاملاً متفاوت است. دو متن منتشر شده دیگر به سبب این که فاقد روش‌شناسی علمی بودند، در

پایگاه‌های مقالات علمی و نمایه نشده‌اند و بنابر بر قواعد مقالات علمی و پژوهشی این موارد در جدول پیشینه، درج نشد. دو مورد یاد شده عبارتند از: ۱. کتاب «فضای مجازی از نگاه رهبر معظم انقلاب» که بدون نویسنده بوده و توسط سایت خبری-تحلیلی دیدبان منتشر شده و حاوی گردآوری و تیتراژگذاری متن خام بیانات و مطالب رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی است و متن برای انتشار علمی تنظیم نشده است و ۲. مقاله‌ای با عنوان «راهبردهای مدیریتی فضای مجازی در اندیشه مقام معظم رهبری» (حکیمی، ۱۳۹۶) - ارائه شده در یک کنفرانس داخلی - و فاقد درجه‌بندی علمی-پژوهشی یا علمی-ترویجی. مقاله مزبور رویکردی توصیفی نسبت به دیدگاه رهبر انقلاب دارد و با توجه به نداشتن روش تحقیق در تجزیه و تحلیل، در آن مقاله نیز تحلیل و تفسیر دیدگاه‌ها انجام نشده و اصولاً هدف نویسنده نیز نبوده است و بر همین اساس به دسته‌بندی کلی بخشی از دیدگاه‌های رهبری اکتفا شده است.

لذا پرداختن به دلالت‌های اندیشه و دیدگاه رهبر انقلاب درباره فضای مجازی از دو حیث مهم ضروری و حائز اهمیت است: اول از حیث اهمیت مبنایی و اساسی واکاوی دیدگاه‌های ایشان از نظر قرار داشتن در عالی‌ترین سطح فرآیند سیاستگذاری و سیاست‌های جمهوری اسلامی و دوم، از جهت وجود خلاء در پرداختن به دیدگاه ایشان درباره فضای مجازی و تحلیل و تفسیر آن در متون منتشر شده معتبر علمی که توجه و تدقیق بیشتری را طلب می‌کند.

در صورت تحلیل دقیق دلالت‌های مزبور و فهم عناصر اصلی اندیشه و دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و روابط میان آن‌ها، زمینه سیاست‌گذاری هدفمند فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران بر مبنای مطالبات و رهنمودهای ایشان، فراهم خواهد آمد.

بخش مهمی از تصمیم‌گیری درباره فضای مجازی کشور و اتخاذ سیاست‌ها و راهبردهای این حوزه نیازمند شناخت دقیق و جامع نسبت به دیدگاه و اندیشه رهبر معظم انقلاب اسلامی است. علی‌رغم این که رهبر معظم انقلاب عالی‌ترین مقام تعیین‌کننده سیاست‌های کلان کشور و به تبع سیاست‌های کلان فضای مجازی هستند، در خصوص اندیشه و دیدگاه ایشان درباره فضای مجازی، آثار علمی و پژوهشی و روش‌مند بسیار اندکی - در حد یک مقاله علمی و پژوهشی - وجود دارد. علاوه بر ناکافی بودن مقالات و کتب علمی تنها مقاله علمی و پژوهشی موجود (الوندی و سلیمانی، ۱۳۹۵) نیز دیدگاه ایشان را درباره فضای مجازی مثبت و ضعیف یعنی با غلبه تهدیدها، ارزیابی کرده است. این نکته در حالی است که خلاء پژوهشی یاد شده در عمل نیز منجر به

نبود توافق و ایجاد اختلاف نظر در خصوص دیدگاه رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی، در میان تصمیم‌گیران این حوزه شده است.

از سوی دیگر کشور و جامعه ما نیز همانند سایر کشورها و جوامع، از تأثر نسبت به تهدیدها و فرصت‌ها و آثار و پیامدهای مثبت و منفی فضای مجازی استثنا نیست. بنابراین واکاوی، شناخت و تحلیل روش‌مند دیدگاه رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی و ترسیم و تفسیر روابط میان مضامین اندیشه ایشان برای به دست دادن تصویری جامع و تفصیلی در این خصوص، یکی از پیش‌نیازهای اصلی تدبیر و سیاستگذاری فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران است. در این راستا این پژوهش در پی پاسخ به دو سؤال اصلی است: ۱. اندیشه و دیدگاه کلان رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی چیست؟ ۲. ارتباط میان بخش‌های مختلف دیدگاه ایشان درباره فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی چگونه است؟

برای دستیابی به هدف تحقیق، پس از جستجوی پیشینه و سابقه پژوهش در زمینه مورد نظر مقاله و اطمینان از عدم سابقه انجام پژوهش با عنوان و رویکرد مورد نظر، طرح انجام پژوهش با محوریت پاسخ به سؤال طراحی شد. پس از ذکر ادبیات نظری مرتبط با پژوهش، مطالب به دست آمده از جستجوی کامل مطالب منتشر شده از رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در قالب جداول مراحل مختلف تحلیل تماتیک - بر اساس شیوه ولکات - دسته‌بندی شد و پس از انکشاف مضامین اصلی، تحلیل و تفسیر آن‌ها انجام شده و در نهایت با ترسیم شبکه مضامین حاصل از آن‌ها نمای کلی متن و دلالت‌های اصلی آن بیان شد.

۲- ادبیات موضوع و پیشینه

۲-۱- ادبیات نظری

با توجه به این که پژوهش حاضر به واکاوی دلالت‌های اندیشه رهبر معظم انقلاب به عنوان عالی‌ترین مقام تصمیم‌گیر درباره سیاست‌های کلان فضای مجازی کشور می‌پردازد، بنابراین در بخش ادبیات نظری ضرورت دارد به حوزه نظری مرتبط با تعریف ماهوی فضای مجازی و رسانه‌های جدید و نسبت آن با فضای حقیقی و نیز حوزه نظری مربوط به حاکمیت فضای مجازی و ابعاد آن پرداخته شود.

۲-۱-۱- اینترنت و فضای مجازی

اینترنت معمولاً به عنوان «شبکه شبکه‌ها» تعریف می‌شود که در نتیجه تغییرات عظیم صنعت رایانه پس از جنگ جهانی دوم به وجود آمد (Whittaker, 2004, p 20). فضای

مجازی به عنوان محیطی توصیف شده است که از اجزایی فیزیکی و غیرفیزیکی شکل گرفته است که با استفاده از رایانه‌ها و طیف الکترومغناطیس برای ذخیره‌سازی، اصلاح و تبادل داده از شبکه‌های رایانه‌ای استفاده‌کننده از داده، شناخته و تعریف می‌شوند. (Boothby, 2014) به نقل از (Liaropoulos, 2017, p 25). در واقع فضای مجازی، یک مکان، جا یا فضایی است که از طریق شبکه‌ای از رایانه‌های متصل به هم، پایدار و قابل دسترسی شده‌اند، به نحوی که در آن عامل‌ها در ارتباط و تعامل با یکدیگرند. بنابراین فضای مجازی جایی است برای تعاملاتی که از طریق رایانه‌های متصل به یکدیگر، ممکن شده است (Ploug, 2009, p 69-70).

در تعریف فضای مجازی بسیاری از افراد معمولاً یک رایانه شخصی متصل به اینترنت را متصور می‌شوند. اگرچه هم فناوری اینترنت و هم فناوری رایانه هر دو در تعریف فضای مجازی حضور دارند، اما واضح است که چنین مؤلفه‌هایی صرفاً بخش بسیار کوچکی را از شبکه‌های گسترده سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مالی که آن را شکل‌دهنده فضای مجازی می‌دانند، شامل می‌شود. فضای مجازی تنها سخت افزار نیست، اما مجموعه‌ای از تعاریف نمادین یا استعاره‌های بل در خصوص فضای مجازی، به فضایی اشاره دارد که شبکه‌ای از ایده‌ها را در قالب ارتباطات بیت‌ها، تشکیل می‌دهد (Whittaker, 2004, p 3).

۲-۱-۲- دو دکترین درباره فضای مجازی

پژوهشگران از حدود نیم قرن پیش، اطلاعات را به عنوان عامل تمایز جهان مدرن و جهان آینده مطرح کردند (Webster, 2014, p 2). در جهان کنونی اطلاعات به عنوان نیروی حیاتی سیستم بین‌المللی محسوب می‌شود به نحوی که گسترش زیرساخت‌های اطلاعاتی موجب شده است سیاست‌های جهانی، فراتر از یک روابط بین‌الملل ساده باشد (Conway, 2016, p 95). در دو دهه گذشته نیز، فضای مجازی به دامنه جدیدی برای تعاملات انسانی تبدیل شده است و تبادل ارتباطی و اطلاعاتی‌ای که ارائه می‌دهد، عملاً اندازه جهان را کاهش داده است. تقریباً یک سوم جمعیت جهان به اینترنت دسترسی دارند، که آن را به جزء مهمی از فرآیند انتقال و انتشار قدرت تبدیل می‌کند (Cavelty & Mauer, 2016) به نقل از (Liaropoulos, 2017, p 26). با توجه به تأثیرات اساسی فضای مجازی، به طور کلی دو نظریه و دکترین کلان درباره نسبت میان فضای مجازی و فضای واقعی و حقیقی وجود دارد که عبارتند از دکترین دوفضایی و دکترین امتداد فضای حقیقی.

در دکترین امتداد فضای واقعی و حقیقی، فضای مجازی را نمی‌توان مستقل از

فضای واقعی و حقیقی تلقی کرد و بر این مبنا فضای مجازی، یک فضا در امتداد فضای حقیقی است و در نتیجه این دو فضا بر روی یکدیگر تأثیر متقابل دارند. بر اساس دکترین دوفضایی، فضای مجازی و فضای واقعی از یکدیگر جدا هستند (فیروزآبادی، ۱۳۹۸، صص ۱۱۲-۱۱۰). به عبارت دیگر در اثر فضای جهانی شدن و تغییرات کلان و عمده صنعت حمل و نقل و صنعت ارتباطات، ساختار اجتماعی مدرن در دو ساختار جدید بازتولید شده‌اند. این دو ساختار یکی ساختار اجتماعی صنعتی-طبیعی است و دیگری ساختار کاملاً صنعتی جهان مجازی است و این دو با یکدیگر مرتبط هستند. بنابراین این دو ساختار چند تفاوت اساسی در ارتباطات انسانی ایجاد می‌کنند که متمایز کننده جهان واقعی و جهان مجازی در حوزه ارتباطات انسانی هستند. این تفاوت‌ها عبارتند از:

۱. تفاوت ارتباطات انسانی در جهان واقعی و جهان مجازی
۲. تمایزات ادراک فرهنگی در فضای جهان واقعی و فضای جهان مجازی ناشی از تفاوت‌های ارتباطات انسانی
۳. تفاوت نمایش فرهنگ در این دو فضا که حاصل تفاوت‌های ارتباطی و ادراکی است
۴. تفاوت «نقش فرد در جمع»، در جهان واقعی و جهان مجازی از جهت مشارکت با جمع و توجه و رعایت هنجارهای جمعی از حیث تقویت فردیت و زوال هنجارهای جمعی (عاملی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۹-۱۰۸).

۲-۱-۳- رسانه‌های جدید

نظریه رسانه‌های جدید بخشی از نظریه ارتباطات جمعی است (مهدی‌زاده، ۱۳۸۹، صص ۳۲۱-۳۱۹). در دوران رسانه‌های جدید، شبکه‌ها افقی، بدون سلسله مراتب، سیار و با واحد کاری پروژه هستند. (بل، ۱۳۹۰، صص ۱۲۹-۱۲۳). در شیوه ارتباطات افقی جریان ارتباطات از طریق گروه‌ها و افراد مختلف در سراسر جهان و از سوی تعداد کثیری به سمت تعداد کثیر دیگری در جریان است (Bennett, 2003). لذا رسانه‌های جدید مجموعه به هم پیوسته‌ای از فناوری‌های ارتباطی هستند که برخی خصوصیات را -فارغ از جدید بودنشان- به اشتراک می‌گذارند که به واسطه دیجیتالی شدن ممکن شده‌اند و به عنوان وسایل ارتباطی با استفاده شخصی، به طور گسترده در دسترس هستند. بر این اساس مهم‌ترین بُعد فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات حقیقی به نام «دیجیتالی شدن» است (McQuail, 2010, Pp 116-118).

۲-۱-۴- حاکمیت و حکمرانی فضای مجازی

۲-۱-۴-۱- مفهوم

حاکمیت به معنای سنتی آن بر دو عنصر فضای فیزیکی و قلمرو سرزمینی متکی است و بر این اساس حاکمیت ملی به معنای اعمال قدرت مطلق در محدوده سرزمین، هوا و دریا است. بلانگر (۲۰۱۱) در مقایسه فضای مجازی و حاکمیت دولتی می‌نویسد: «دولت یک مکان است و فضای مجازی یک پیوند. حاکمیت در یک فضای فیزیکی محدود شده است. [اما] اینترنت ابعادی دارد که همه نواحی را به یکدیگر متصل می‌کند. گرچه در این فضا دولت‌های مختلف و بسیار زیادی وجود دارند، اما اینترنت عمومی و جهانی است.» بر اساس سخن بلانگر، اینترنت نمی‌تواند صرفاً یک نهاد قانونی در محدوده فیزیکی و جغرافیایی تحت اختیار یک حاکمیت و دولت باشد (Bellanger, 2011, p 3 به نقل از Adams & Albakajai, 2016, p 2).

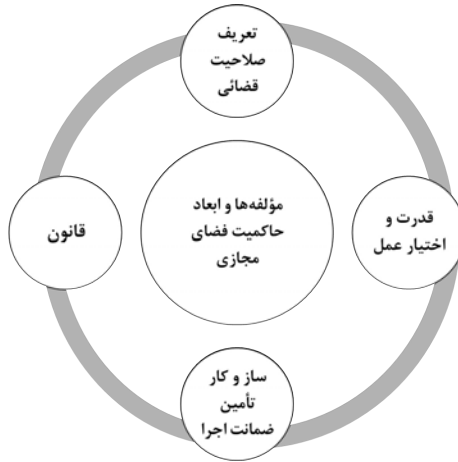
در ارتباط دولت‌ها و فضای مجازی، نه تنها بازی سنتی قدرت سیاسی وجود دارد بلکه کاهش قدرت در درون دولت‌ها به واسطه فضای مجازی نیز، مسأله‌ساز است. بنابراین دولت‌ها برای ایجاد هنجارها و نهادهایی که آینده حکمرانی را شکل می‌دهد، همزمان ناگزیرند هم شکاف ایجاد شده در حاکمیت را پر کنند و هم با بخش خصوصی رقابت کنند. در نتیجه حکمرانی فضای مجازی در حال ساخت و شکل‌گیری است. بنابراین ایجاد یک قرارداد اجتماعی برای فضای مجازی در آینده‌ای نزدیک که دربرگیرنده حکومت‌ها، شرکت‌ها و بازیگران جامعه مدنی باشد، غیرواقعی به نظر می‌رسد و آینده اداره فضای مجازی در گرو تعادل میان رقابت قدرت و عدم تقارن قدرت بزرگ «میان» دولت‌ها و «درون» دولت‌ها است (Liaropoulos, 2017, p 33).

۲-۱-۴-۲- ابعاد و مؤلفه‌ها

حاکمیت اینترنت با در نظر داشتن مؤلفه‌ها و عناصری ممکن می‌شود که این عناصر شامل این موارد می‌شوند: ۱. قدرت و اختیار عمل؛ به این معنا که فرد یا نهادی به عنوان اداره کننده اینترنت، سیاست‌ها و مقررات تصویب شده را اجرایی کند. ۲. قانون؛ که سیاست‌های اتخاذ شده را اجرایی و پیاده‌سازی می‌کند. این قوانین می‌توانند مواردی مانند قوانین عوارض‌ها، مالیات‌ها، صدور مجوزها و پروانه‌های لازم باشد. ۳. ساز و کار تأمین ضمانت اجرا؛ که امکان مجازات و تنبیه متخلفان از قانون را ایجاد می‌کند. ۴. تعریف صلاحیت قضائی؛ که تعیین کننده سه عنصر اول است (Mauer & Cavelti, 2016, p 98).

شکل ۱- مؤلفه‌ها و ابعاد حاکمیت فضای مجازی، (منبع: Mauer & Caveltly 2016, p 98).

۲-۲- پیشینه پژوهش

جدول ۱- پیشینه پژوهش

نویسندگان (سال - روش)	اهداف و یا سئوالات اصلی	مهم ترین یافته‌ها
الوندی و سلیمانی (۱۳۹۵) - تحلیل محتوای کمی - روش تحلیل ارزشیابی	شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی از دیدگاه رهبر انقلاب و اولویت بندی آن‌ها	شاخص نگرش رهبر انقلاب درباره فضای مجازی ۰,۰۹ است و این عدد به معنای آن است که در دیدگاه ایشان علی‌رغم اینکه این فضا دارای فرصت‌هایی نیز هست اما تهدیدهای این فضا برای جامعه ما بیشتر است.
جمشیدی بروجردی، امامی و بنی‌اسد (۱۳۹۷) - چهارچوب مفهومی جبارین	طراحی چهارچوب مفهومی برای سیاست‌های تنظیمی محتوا و ارائه نقشه راهنما برای تنظیم مقررات محتوا در جمهوری اسلامی	خط مشی‌های تنظیمی در سه حوزه ۱. تعیین هدف ۲. شناسایی حوزه و ۳. انتخاب ابزار تنظیمی ارائه شده‌اند.
شریفی، مرزبان و لبافی (۱۳۹۷) - مصاحبه نیمه ساخت یافته - تحلیل مضمون	واکاوی و شناخت آسیب‌های سیاست‌گذاری نظارت بر مدیریت تولید محتوای فضای مجازی در ایران	هفت دسته آسیب درباره فرآیند سیاست‌گذاری نظارت بر تولید محتوا وجود دارد: ۱. سیاست‌های تولید محتوا ۲. امنیت و حریم خصوصی ۳. آسیب‌های سیستم نظارتی ۴. حمایت از تولید محتوا ۵. ضعف در تصمیم‌گیری ۶. عوامل و زیرساخت‌های فرهنگی ۷. زیرساخت‌های فنی

نویسندگان (سال) - روش	اهداف و یا سئوالات اصلی	مهم‌ترین یافته‌ها
حسن‌نژاد کاشانی و نصرالهی کاسمانی (۱۳۹۶) - روش تک معیاره ساده - تحلیل محتوا	در سیاست‌گذاری عمومی فضای مجازی باید به چه زمینه‌ها و سلسله موضوعاتی توجه داشت؟ چگونه می‌توان موضوعات مزبور را طبقه بندی کرد	الف) دسته بندی موضوعات و حوزه‌های ۴۲۷ مقاله مورد بررسی در ۲۶۷ نشریه در هفت زمینه ۱. زیرساخت و استانداردها ۲. اقتصادی ۳. توسعه ۴. امنیت ۵. فرهنگی و اجتماعی ۶. قانونی ۷. حقوق انسانی ب) در حوزه سیاستگذاری عمومی فضای مجازی، زمینه زیرساخت‌ها و استانداردها بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.
عاملی (۱۳۹۴) - تحلیلی-توصیفی	چه ظرفیت‌هایی برای دولت‌ها از طریق دوفضایی شدن جهان، ایجاد می‌شود؟ دو فضایی شدن چه چالش‌ها و چه فرصت‌هایی را برای دولت‌ها به وجود می‌آورد؟	دولت همراه، دولت را به یک پدیده همه‌جا حاضر، تبدیل می‌کند. حکمرانی دو فضایی سبب می‌شود: الف) ارتباط دولت با مردم و شرکت‌ها و مردم با یکدیگر و شرکت‌های با یکدیگر، یک ارتباط بدون واسطه و مستقیم باشد. ب) دولت را به یک دولت شبانه‌روزی تبدیل می‌کند. ج) تمام بخش‌های اداری و مدیریتی کشور را هوشمند می‌سازد د) ارتباطات میان افراد و شرکت‌ها و گروه‌ها را شبکه‌ای می‌کند
حاجی ملامیرزائی (۱۳۹۸) - گراند تئوری	الگوی خط‌مشی‌گذاری مناسب فضای مجازی در کشور چگونه است؟ چه مدل مفهومی پیشنهادی که می‌توان از این مطالعه ارائه داد؟	ارائه الگوی ترکیبی (فرآیندی - شبکه‌ای) خط‌مشی‌گذاری فضای مجازی کشور بر اساس شناسایی موجودیت‌های تاثیرگذار در سیستم و تعریف شیوه تعامل آن‌ها در چرخه خط‌مشی‌گذاری مدل حکمرانی دو فضایی یکپارچه هوشمند، به عنوان مدل مطلوب برای جمهوری اسلامی ایران پیشنهاد شده است. ارائه الگوی چهار مرحله‌ای برای خدمات نظام دوفضایی ایران که شامل سطح‌های پیاده‌سازی اقدامات، برنامه‌ها، قوانین و سیاست‌ها است.
کاستلز - (۲۰۱۰) - تطبیقی تاریخی	۱. بررسی تحولات تاریخی فناوری و به طور خاص فناوری اطلاعات و ارتباطات و تأثیر آن بر ریخت‌شناسی جامعه و معرفت ۲. بازشناسی سرمایه‌داری جدید در عصر فراصنعتی و در دوره انقلاب اطلاعات	-جامعه شبکه‌ای یکی از ویژگی‌های اصلی سرمایه‌داری بر پایه اطلاعات و شکل جدیدی از سرمایه‌داری است -جامعه شبکه‌ای از لحاظ تاریخی حاصل سه فرآیند مجزا از هم یعنی جنبش‌های فرهنگی، اقتصاد مبتنی بر برنامه‌ریزی متمرکز و ساختار جدید سرمایه‌داری و انقلاب اطلاعات است -در دوگانه طبیعت و فرهنگ در جامعه شبکه‌ای، طبیعت به عنوان شکلی از «فرهنگ»، حفظ می‌شود

نویسندگان (سال) - روش	اهداف و یا سئوالات اصلی	مهم ترین یافته‌ها
پالمر - هرمنوتیک اکتشافی (۲۰۱۵)	توضیح و تحلیل مفهومی و میان رشته‌ای چگونگی پیشرفت تاریخی و معاصر فناوری اطلاعات و ارتباطات ۲. تشریح وابستگی متقابل فناوری اطلاعات و شیوه‌های فرهنگی و به ویژه در پیچیدگی قدرت اجتماعی	تغییر الگوهای رفتاری و تعامل جامعه به واسطه اینترنت و از بین بردن عناصر مشارکت فعال سنتی از طریق تعیین «نوع» و «چگونگی» ارتباط افراد با دیگران ۲. تعیین آینده قدرت توسط تولیدکنندگان فناوری و افزایش تنش میان بهره‌مندان اصلی و صاحبان فرصت‌های ممتاز با گروه‌های به حاشیه رانده شده و تنش کلان میان نظارت متمرکز دولت‌ها و جوامع هکری ۳. افزایش سیالیت نیرو در سطح خرد و بر اساس منطق فوکویی و ایجاد روش‌های متفاوت سازماندهی در برابر شرکت‌های فراملی ۴. تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر مفاهیم قدرت و حقیقت از طریق منابع دانش شکل‌دهنده حقیقت مانند موتورهای جستجو

وجه نوآوری مقاله حاضر نسبت به مطالعات پیشین: با توجه به اینکه مقاله حاضر درباره سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی در این خصوص است، پیشینه مربوط به آن نیز در دو حوزه اصلی مورد جستجو قرار گرفت: ۱. پژوهش‌های مرتبط با واکاوی دیدگاه و اندیشه ایشان درباره فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی ۲. حکمرانی و حاکمیت فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی در جمهوری اسلامی ایران. بنا بر جستجوهای محقق در پایگاه‌های نمایه مقالات علمی و پژوهشی و تارنمای کتابخانه ملی ایران، پیشینه موجود در میان پژوهش‌های معتبر در این حوزه بسیار اندک است که در حوزه اول صرفاً یک مقاله و در حوزه دوم نیز با کمی اغماض در مشابهت موضوع، تعداد اندکی پژوهش انجام شده است.

از سوی دیگر بررسی پیشینه از سوی محقق نشانگر آن است که عمده پژوهش‌های معتبر انجام شده درباره فضای مجازی در ایران معطوف به حوزه‌های روانشناسی، مباحث فنی و تا حدودی حوزه حقوق و فضای مجازی است. به طور خاص در مورد دیدگاه رهبر انقلاب درباره فضای مجازی - که موضوع مقاله حاضر است - در عمل و تاکنون، به جز یک مقاله علمی و پژوهشی، پژوهش معتبر دیگری - در درجه علمی و پژوهشی و یا علمی و ترویجی - منتشر نشده است. با توجه توضیح خاص در بخش ضرورت پژوهش، دو مورد از متون نسبتاً مشابه نیز به دلیل علمی نبودن این موارد، از بررسی در پیشینه کنار گذاشته شد. تنها مقاله علمی - پژوهشی (الوندی و سلیمانی، ۱۳۹۵)

نیز درباره دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی در خصوص فضای مجازی انجام شده است، از حیث گستره و میزان گردآوری داده، نتایج نهایی و روش تحقیق و روش تحلیل کاملاً متفاوت است به طوری که در گردآوری داده‌ها، مقاله حاضر با افزودن بررسی احکام، نامه‌ها و ابلاغیه‌های رهبر انقلاب و نیز افزودن منابع سه سال اخیر پس از سال ۱۳۹۵، میزان و گستره داده‌های مورد بررسی را افزایش داده است. در مقایسه نتایج نیز، مقاله یاد شده (الوندی و سلیمانی، ۱۳۹۵) دارای نتایج اجمالی و نیز کاملاً متفاوت با یافته‌ها و نتایج حاصل در پژوهش حاضر است؛ به نحوی که پژوهش مزبور دیدگاه رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی را ضعیف و تهدید محور ارزیابی کرده است، در حالی که مقاله حاضر، دیدگاه رهبر انقلاب را با غلبه فرصت‌محوری در فضای مجازی تحلیل کرده است.

از حیث نوآوری در روش تحقیق و تحلیل نیز، با توجه به جستجو و بررسی مقالات علمی-پژوهشی منتشر شده، واکاوی و تحلیل دیدگاه مقام معظم رهبری درباره فضای مجازی با استخدام روش تحقیق کیفی و استفاده از شیوه تحلیل مضمون (تماتیک) برای اولین بار در این مقاله انجام می‌شود. در نتیجه بنابر آنچه مطرح شد، مقاله حاضر تلاشی است نو، در تحلیل علمی اندیشه رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی. نتیجه این پژوهش می‌تواند راهگشای حل برخی از مسائل سیاستی کلان جمهوری اسلامی در حوزه فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی باشد.

۳- روش تحقیق

استراتژی کلی تحقیق: پژوهش حاضر از نوع کاربردی است؛ راهبرد کلی پژوهش، کیفی است. بر اساس تعاریف موجود، راهبرد کیفی شامل پژوهش‌هایی می‌شود که یافته‌های آن‌ها از شیوه‌های غیر کمی و غیر آماری به دست آمده‌اند (استراوس و کوربین، ۱۳۸۴، ص ۱۷) و در این نوع از پژوهش‌ها محقق در پی فهم عمیق‌تر از موضوعات و پدیده‌ها است و معمولاً نتایج آن بیشتر بعد توصیفی دارند و ابعاد، مقوله‌ها و روابط از اطلاعات توصیفی حاصل می‌شوند (از کیا و همکاران، ۱۳۹۶، صص ۱۱۰-۱۰۹).

روش‌های گردآوری داده‌ها: گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای بوده است. در این راستا تمام بیانات، احکام، نامه‌ها و ابلاغیه‌های مقام معظم رهبری با کلیدواژه‌های فضای مجازی، اینترنت، سایبر، شبکه‌های اجتماعی، موبایل و تلفن همراه در تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار ایشان، به صورت ماشینی جستجو شد که بر اساس نتیجه جستجو، تاریخ اولین و آخرین داده مرتبط با کلیدواژه‌ها در بازه زمانی ابتدای مهر ۱۳۷۷ تا انتهای خرداد ۱۳۹۸ قرار می‌گیرد. داده‌های به دست آمده پس از پالایش چندباره

مطالب بر اساس حذف مطالب تکراری و حذف نتایج غیر مرتبط با فضای مجازی، ۲۹۱ مطلب مرتبط، استخراج شد.

روش‌های تحلیل داده‌ها: این قسمت از روش تحقیق در دو بخش تشریح می‌شود، بخش اول مربوط به توضیح کلی روش با توجه به منابع معتبر جهت تأمین اعتبار روشی مقاله حاضر است و بخش دوم به توضیح کاربست عملی روش در این مقاله اختصاص دارد. روش تحلیل تماتیک از روش‌های اصلی و مبنایی تجزیه و تحلیل کیفی و روشی برای کشف و شناسایی، تجزیه و تحلیل و گزارش الگوهای مضامین موجود در داده‌ها است (Braun & Clarke, 2006, Pp 77-79). با استفاده از این روش، داده‌ها به شیوه‌ای تقطیع، دسته‌بندی، خلاصه‌سازی و بازسازی می‌شوند که مفاهیم مهم موجود در مجموعه داده‌ها، ثبت شوند (Ayres, 2008, p 867).

در این روش پژوهشگر از طریق طبقه‌بندی داده‌ها و الگویابی درون داده‌ای و برون داده‌ای به یک سنخ‌شناسی تحلیلی می‌رسد. به تعبیر دیگر تحلیل تماتیک عبارت است از: «عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. این نوع تحلیل در وهله اول به دنبال الگویابی در داده‌هاست» (محمدپور، ۱۳۹۲، ۶۶). در این راستا سالدانا (۲۰۱۵) در تعریف کد می‌نویسد: «کد در پژوهش کیفی اغلب یک کلمه یا عبارت کوتاهی است که به صورت نمادین، مربوط به یک ویژگی خلاصه، برجسته ذاتی برای بخشی از داده‌های زبان-بنیاد یا داده‌های بصری است» (Saldana, 2015, p 4). بنابراین در این روش، داده‌ها بر اساس مقوله‌های معنایی مشترک دسته‌بندی می‌شوند و پس از آن بر اساس عبارت‌های دسته‌بندی شده در هر یک از مقوله‌ها و در فرآیندی سلسله‌مراتبی، تم‌های اصلی و در گام پایانی، تم مرکزی کشف می‌شود (پاک سرشت و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۵۳ به نقل از حاضری و حاجی‌هاشمی، ۱۳۹۳، ص ۹۲). در پاسخ به این سؤال که چه چیزی یکتم (مضمون) به شمار می‌رود، براون و کلارک (۲۰۰۶) معتقدند این مسأله به قضاوت و ارزیابی پژوهشگر نیاز دارد و در این زمینه باید انعطاف‌پذیر بود و از طرف دیگر، شیوع نیز مقوله‌ای است که می‌تواند درباره مضامین فرعی و اصلی مورد بازنگری قرار گیرد و به این ترتیب اصلاح و پالایش تجزیه و تحلیل منجر به شکل گرفتن مضامین اصلی می‌شود که این مضامین تعدادی مضمون فرعی در درون خود دارند (Braun & Clarke, 2006, p 83). در مقاله تحلیل مضمون و شبکه مضامین، ذکر گردیده است که، تعیین «مضمون» به طور تلویحی تا حدود زیادی به «تکرار» به معنای ظهور در دو یا چند متن، نیز بستگی دارد (عابدی‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۶۱). بنابراین آنچه را که صرفاً یک بار در داده‌ها ظاهر شده

است، زمانی می‌توان مضمون محسوب کرد که در تجزیه و تحلیل نهایی دارای نقش مهمی باشد. برای کشف مضامین در ابتدای امر و روابط میان آن‌ها، پژوهشگر باید به صورت چند باره داده‌ها را مطالعه کند و از رهگذر این تکرار مطالعه، خود را در داده‌ها غوطه ور سازد و در جستجوی وسعت و عمق داده‌ها و مضامین و الگوهای احتمالی موجود در میان آن‌ها باشد (Braun et al., 2018, Pp 10-11).

گرچه روش تحلیل مضمون به صورت گسترده مورد استفاده قرار می‌گیرد، اما توافق واضح و روشن درباره اینکه تحلیل مضمون چیست و چگونه انجام می‌شود، وجود ندارد (Braun & Clarke, 2006, p 79). بنابراین درباره شیوه انجام و اجرای تحلیل تماتیک، نسخه‌های کمی و کیفی متعدد وجود دارد. یکی از روش‌های شناخته شده اجرای تحلیل تماتیک به شیوه کیفی، شیوه سه مرحله‌ای ولکات است که دارای سه گام توصیف، تحلیل و تفسیر است. در مرحله توصیف، داده‌ها بر اساس یک نظم مشخص شده توسط پژوهشگر یا نظم زمانی قرار می‌گیرند. در مرحله تحلیل، داده‌ها تنظیم، سازماندهی و مقوله‌بندی می‌شوند. در مرحله تفسیر نیز تفسیرهای اصلی انجام می‌شود و این تفاسیر به طور عمده با رویکرد مقایسه‌ای صورت می‌گیرد (Wolcott, 2008 به نقل از محمدپور، ۱۳۹۷، ص ۳۹۱).

روش اجرای تحلیل تماتیک در این مقاله، روش سه مرحله‌ای هری ولکات است که در مقالات علمی-پژوهشی متعددی نیز از جمله (قاضی نوری و همکاران، ۱۳۹۱)، (طالبی و واعظی، ۱۳۹۳)، (حاضری و حاجی‌هاشمی، ۱۳۹۳) و (درویشی فرد و همکاران، ۱۳۹۴) -مورد استفاده قرار گرفته است. با در نظر گرفتن این نکته که داده‌های مورد تحلیل در این مقاله از حیث منبع صدور، یکپارچه بوده و از سوی دیگر با توجه به امکان تحلیلی و تفسیری بیشتر و بهتر روش تحلیل تماتیک ولکات برای موضوع مقاله حاضر، از این شیوه اجرا استفاده شد.

در این راستا در این مقاله نیز پس از تقطیع و گزاره‌بندی داده‌های مورد بررسی جهت دقیق‌تر شدن نتایج پژوهش پیش از ورود به مرحله اول کدگذاری و استخراج مضامین، ابتدا کدگذاری اولیه صورت گرفت و در بخش‌هایی که یک گزاره به مضمون‌های مشترک مرتبط بود و یا در مرز مضامین دیگر قرار داشتند، دو کد اختصاص داده شد و پس از یک پیش‌کدگذاری، دسته مضمونی موارد مزبور تعیین نهایی شد و گام بعدی و اختصاص برچسب‌های توصیفی با مرور چندباره مضمون‌های به دست آمده، انجام شد. در مرحله بعدی با توجه به برچسب‌های توصیفی به دست آمده و روابط میان آن‌ها، مضامین مرتبط مرحله توصیفی تحت یک مضمون مشترک کلان قرار گرفته

و به این ترتیب تم‌های کلان به دست آمد. در مرحله نهایی و با توجه به شبکه روابط میان مضمون‌های به دست آمده و توضیحات تفکیکی ذیل هر یک از مضمون‌های اصلی و کلان به دست آمده از داده‌ها، شبکه مضامین میان داده‌ها ترسیم و تفسیر مضامین کلان انجام شد. با توجه به حجم بسیار بالای داده‌ها در کدگذاری مرحله اول، این بخش از فرآیند تحلیل، در مقاله درج نشد و نتایج و جداول حاصل از مرحله اول در مقاله وارد شد.

جامعه و نمونه: جامعه پژوهش حاضر، تمامی مطالب منتشر شده از رهبر معظم انقلاب اسلامی در تارنمای رسمی دفتر حفظ و نشر آثار ایشان است. نمونه‌گیری با توجه به کیفی بودن روش تحقیق و مسئله تحقیق، به صورت هدفمند و بر اساس ارتباط با کلیدواژه‌های مطرح شده بوده است که شامل ۲۹۱ گزاره اولیه و مرتبط است.

روایی و پایایی ابزار جمع‌آوری اطلاعات: مفهوم روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی متفاوت از پژوهش‌های کمی است. بنابراین اغلب روش‌شناسان کیفی به جای روایی درونی، از معیار «اعتمادپذیری» (محمدپور، ۱۳۹۷، ۴۹۶ و ۵۳۹) به جای روایی بیرونی (تعمیم) از اصطلاح «انتقال‌پذیری» و به جای مفهوم پایایی نیز از مفهوم «تأییدپذیری» استفاده می‌کنند (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۲، صص ۶۶۷-۶۶۶).

بر اساس نظر گوبا و لینکلن (۱۹۸۵)، مثلث‌بندی در گردآوری داده‌ها یکی از راه‌های رسیدن به «اعتمادپذیری» است (محمدپور، ۱۳۹۷، صص ۴۹۷ و ۵۰۳) و (عباس‌زاده، ۱۳۹۱، صص ۲۵-۲۳). توصیف غنی داده‌ها و استفاده از روش‌های ویژه کدگذاری و تحلیل، برای تأمین «انتقال‌پذیری» پژوهش استفاده شد. مستندسازی فرآیندهای واکاوی و بررسی داده‌ها و استفاده از شواهد و مستندات (عباس‌زاده، ۱۳۹۱، صص ۲۹-۲۳) و ثبت فعالیت‌ها و مراحل (طباطبایی و همکاران، ۱۳۹۲، صص ۶۶۸) نیز در راستای «تأییدپذیری» به عنوان راهکار تأمین «تأییدپذیری»، مورد نظر است. بر این اساس در پژوهش حاضر، برای رسیدن به «اعتمادپذیری» تمام داده‌های مرتبط با نظرات رهبر معظم انقلاب درباره فضای مجازی در بیانات، ابلاغیه‌ها، نامه‌ها و احکام ایشان، گردآوری شد (مثلث‌بندی)؛ برای تأمین «انتقال‌پذیری» از روش تحلیل تماتیک سه مرحله‌ای ولکات و برای «تأییدپذیری» نیز مراحل مختلف کدگذاری و از جمله مراحل اولیه، توسط پژوهشگران مستند و آرشیو شد.

مراحل انجام و به کارگیری روش: در تحلیل تماتیک این پژوهش بر اساس شیوه ولکات، در ابتدا تمام داده‌های مربوط به سخنان و نظرات مستقیم رهبر انقلاب گردآوری شد. برای انجام این کار تارنمای رسمی دفتر حفظ و نشر آثار ایشان مبنا قرار گرفت.

جستجو با کلیدواژه‌های اصلی و مرتبط با حوزه اینترنت و فضای مجازی در میان تمام سخنرانی‌ها، پیام‌ها، نامه‌ها، احکام و ابلاغیه‌های ایشان انجام شد. در گام توصیف داده‌ها نیز پس از تقطیع مطالب، مجموعه‌ای از واحدهای تحلیلی مرتبط با هر یک از متن‌های مرتبط، از درون داده‌های جمع‌آوری شده، انتخاب و در قالب یک جدول به همراه منابع و ارجاع‌های گزاره‌ها ارائه شد. در این جدول در ابتدا برای هر یک از واحدهای انتخاب شده، یک برچسب توصیفی که بیان‌کننده معنای اصلی و مرکزی آن واحد تحلیل است، معرفی شد. در مرحله تحلیل، داده‌ها سازماندهی، تنظیم و مقوله‌بندی شدند و برای انجام این مرحله، داده‌ها به صورت چندباره مطالعه و در نهایت دسته‌بندی و کدبندی صورت پذیرفت و برخی از تم‌های اصلی و تحلیلی استخراج شد. در این مرحله در مجموع ۳۵ تم (مضمون) حاصل شد که جهت رعایت اختصار از قید کردن جداول تفصیلی دو مرحله اول در نسخه نهایی صرف نظر شد و صرفاً مضامین حاصل از آن‌ها در پژوهش درج شد. در ادامه و در مرحله تفسیر نیز پس از استخراج مضامین و تم‌های اصلی تحلیلی با توجه به ارتباط مفهومی میان آن‌ها، تم‌ها و مقوله‌ها با رویکردی تفسیری احصا و مشخص شدند و همانند مرحله قبل توضیحات مرتبط با هر یک از آن‌ها بیان شد. در نهایت با توجه به روابط میان مضامین و رویکرد کلی متن، نمایی کلان از داده‌های متن، جهت‌گیری آن‌ها و ارتباط میان آن‌ها ارائه شد.

۴- یافته‌های تحقیق

با توجه به حجم بسیار زیاد جداول و داده‌های مراحل پیشین تحلیل مضمون، جهت واضح‌تر شدن گام‌های این فرآیند، در این بخش از مقاله و قبل از ورود به جداول نهایی و توضیح یافته‌ها، صرفاً به بخش‌هایی گزیده از سه نمونه از جداول مزبور، اکتفا می‌شود. جدول شماره ۲ مربوط به این «نمونه جدول تم‌های اصلی و گزاره‌های منتخب» است.

جدول ۲- نمونه جدول تم‌های اصلی و گزاره‌های منتخب، منبع: نتایج تحقیق

ارجاع	نمونه تم اصلی (برچسب توصیفی)	نمونه گزاره منتخب
جلسه خارج فقه ۱۳۹۵/۰۶/۱۶	استفاده تبلیغی و ترویجی از فضای مجازی	می‌توان از آن [فضای مجازی] حداکثر منافع را [کسب کرد]؛ همان کاری که ... دشمن می‌کند، شما [هم] می‌توانید بکنید در جهت عکس؛ [یعنی] مفاهیم اسلامی و معارف اسلامی را پخش کنید بدون هیچ مانع و رادعی

نمونه گزاره منتخب	نمونه تم	ارجاع
ابزارهای تسهیل کننده، مثل رایانه‌ها و ارتباطات اینترنتی و فضای مجازی و سایبری هم که الان در اختیار شماست. اگر بتوانید اینها را یاد بگیرید، می‌توانید یک کلمه حرف در دست خودتان رابه هزاران مستمع که شما آنها را نمی‌شناسید، برسانید؛ این فرصت فوق العاده‌ای است	استفاده از فضای تبلیغی و ترویجی مجازی	دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی ۱۳۹۱/۰۷/۱۹
ضمن اینکه بهترین راه شناسایی و ارتباط با گروه‌های مؤثر فرهنگی و یافتن سؤال‌ها و سرنخ‌های فکری آنان، استفاده از فضای مجازی است.		دیدار مردم قم ۱۳۹۷/۱۰/۱۹
حضور قوی و هدفمند نظام در مجامع و سازمان‌های جهانی	تعامل مؤثر و هدفمند بین المللی در ساختار سازی و راهبری جهانی فضای مجازی	پیوست حکم شورای عالی فضای مجازی ۱۳۹۰/۱۲/۱۷
ارتقای جمهوری اسلامی ایران به قدرت سایبری در طراز قدرت‌های تأثیر گذار جهانی		حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی ۱۳۹۴/۰۶/۱۴
اقدام مناسب برای دستیابی به میثاق‌ها و مقررات بین‌المللی و ایجاد اتحادیه‌های اطلاع‌رسانی با سایر کشورها به ویژه کشورهای اسلامی به منظور ایجاد توازن در عرصه اطلاع‌رسانی بین‌المللی و حفظ و صیانت از هویت و فرهنگ ملی و مقابله با سلطه جهانی.		سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای ۱۳۷۷/۰۷/۱۱
تعامل مؤثر و سازنده منطقه‌ای و جهانی و همکاری و سرمایه‌گذاری مشترک در حوزه‌های دانش، فناوری و امور مربوط به امنیت شبکه‌های الکترونیکی و سامانه‌های اطلاعاتی و ارتباطی با حفظ منافع و امنیت ملی		سیاست‌های کلی نظام در امور «امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات و ارتباطات» (افتا) ۱۳۸۹/۱۱/۲۹
استفاده حداکثری از فضای مجازی به منظور ارتباط و همکاری وسیع و هدفمند با ملت‌ها خصوصاً ملل مسلمان در جهت ترویج و تحقق گفتمان انقلاب اسلامی	استفاده گفتمانی و سیاسی از فضای مجازی	پیوست حکم شورای عالی فضای مجازی ۱۳۹۰/۱۲/۱۷
مردم در مقابل این تبلیغات ایستادگی کنند، علیه این تبلیغات حرکت کنند. جوان‌ها امروز در فضای مجازی فعالند؛ فضای مجازی می‌تواند ابزاری باشد برای زدن توی دهن دشمنان.		دیدار مردم قم ۱۳۹۷/۱۰/۱۹
حضور فعال و اثر گذار در شبکه‌های جهانی		سیاست‌های کلی نظام در بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای ۱۳۷۷/۰۷/۱۱
یک جبهه ضد صهیونیستی و ضد آمریکایی تشکیل بدهید. امروز وسیله ارتباط هم آسان است، دیگر نامه‌نگاری و پست و تلگراف و مانند این‌ها لازم ندارد. در فضای مجازی تماس بگیرید، کما اینکه در موارد مشابهی این کار انجام گرفته. به قول این فرنگی‌مآب‌ها یک کمپین‌های عمومی دنیای اسلامی تشکیل بدهید علیه تسلط آمریکا، از لحاظ ضدیت با سیاست‌های آمریکایی و سیاست‌های صهیونیستی	استفاده گفتمانی و سیاسی از فضای مجازی	دیدار دانشجویان ۱۳۹۵/۰۴/۱۲

پس از اشاره به نمونه‌ای از جداول گام‌های پیشین که نحوه استخراج مضامین اصلی و کلان را نشان می‌دهد، در ادامه جداول مربوط به مضامین کلان به همراه مضامین اصلی شکل دهنده آن‌ها، ارائه می‌شود.

جدول ۳- مضامین کلان متن (منبع: نتایج تحقیق)

مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	کد مضمون	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم	الف	انتفاع حداکثری از خدمات فضای مجازی
		تعامل مؤثر و هدفمند بین‌المللی در ساختار سازی و راهبری جهانی فضای مجازی
		استفاده تبلیغی و ترویجی از فضای مجازی
		استفاده گفتمانی و سیاسی از فضای مجازی
		کنشگری تخصصی روحانیون و حوزه علمیه در فضای مجازی

۴-۱- انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم

در این‌تم (مضمون) تحلیلی اصلی استفاده و بهره‌مندی همه جانبه از فضای مجازی در راستای توسعه توانمندی‌ها و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران است. در این‌تم (مضمون) از حیث کمی بر حداکثر سازی و گسترش استفاده از فرصت‌ها و امکانات فضای مجازی و از حیث کیفی بر عمق‌بخشی و بهینه‌سازی استفاده از امکانات ابزارها، خدمات این فضا توجه شده است. مطابق تحلیل حاصل از مضامین توصیفی این‌تم (مضمون) تحلیل، هدف یاد شده در ابعاد و محورهایی محقق می‌شود.

در بُعد حیظه و گستره اثر گذاری فضای مجازی، بر کنشگری فعال و حضور و تعامل گسترده در مجامع و نهادهای تأثیر گذار و در فرآیندهای اصلی و جریان ساز راهبری فضای مجازی و سایبری، در جهت پیشینه کردن منافع ملی جمهوری اسلامی ایران «در فضای مجازی» و «از طریق فضای مجازی» تأکید می‌شود به نحوی که علاوه بر مشارکت مؤثر جمهوری اسلامی در اعمال حاکمیت و اثر گذاری بر فضای مجازی جهانی، از این فضا به عنوان ابزار و پلتفرم حکمرانی نیز استفاده شود. در ابعاد موضوعی و محتوایی نیز دو محور عمده و کلان مورد انتظار است که محور اول استفاده از انواع پلتفرم‌های فضای مجازی در جهت تبلیغات دینی و فرهنگی و ترویج معارف اسلامی و فرهنگ ایرانی و اسلامی و محور دوم استفاده از این امکانات برای تبیین، ترویج و گسترش گفتمان انقلاب اسلامی را مورد نظر دارد. از حیث کنشگران نیز در زیر مجموعه این‌تم (مضمون) تحلیلی، متناسب با اهداف موضوعی و محتوایی و به طور خاص در حوزه تبلیغ و ترویج دینی

و فرهنگی، کنشگران اختصاصی و تخصصی این موضوعات و به طور خاص روحانیون و تشکیلات حوزه علمیه، در مطمح نظر قرار دارند. در مجموع در صورت تقسیم‌بندی نقاط هدف در سلسله سیاست‌گذاری فضای مجازی، تقریباً می‌توان گفت این مضمون جزو اهداف نهایی سیاست‌گذاری فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران قرار دارد.

جدول ۳- مضامین کلان متن (منبع: نتایج تحقیق)

کد مضمون	مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
ب	برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی	رصد و مواجهه آینده‌نگرانه با مسائل فضای مجازی
		مواجهه فعال با مسائل فضای مجازی
		مواجهه سریع و به هنگام با مسائل فضای مجازی
		مواجهه طیفی و مشکک با مسائل فضای مجازی
		مواجهه مبتکرانه و خلاقانه با مسائل فضای مجازی

۴-۲- برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی

تم (مضمون) تحلیلی «برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی» در بردارنده مضامینی است که همه آن‌ها بر روش و رویکرد مواجهه با مسائل فضای مجازی کشور اشاره دارند. بر این اساس، اتخاذ حداقل پنج رویکرد اصلی در مواجهه با مسائل مزبور می‌تواند تضمین‌کننده برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران باشد. بنابراین برخورد فعال و پیشینی، تفصیلی و غیر صفر و یک، ابتکاری و توأم با خلاقیت و سرعت در تصمیم‌گیری و به موقع بودن، مهم‌ترین رویکردهای تأمین وجه مزبور هستند.

جدول ۵- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

کد مضمون	مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
ج	تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی	بومی‌سازی فضای مجازی و استفاده از توانمندی‌های بومی
		ایجاد و توسعه شبکه ملی اطلاعات

۴-۳- تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی

تم (مضمون) تحلیلی «تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی» از جمله مضامین تحلیلی است که با توجه به دو مضمون زیر مجموعه خود، از نقاط اصلی شبکه مضامین متن به شمار می‌رود. تمرکز اصلی این مضمون بر اهداف

نهایی مراتب سیاست‌گذاری فضای مجازی است به نحوی که برای دستیابی به هدف اصلی این زنجیره سیاست‌گذاری، بومی‌سازی و اتکای به توانمندی‌های داخلی در ساحت‌های مختلف فضای مجازی و به ویژه ارکان شکل‌دهنده فضای مجازی کشور و ایجاد و توسعه شبکه ملی اطلاعات مطلوب و مورد نظر است. بنابراین دو زیر مجموعه اینتم (مضمون) تحلیلی درباره دو هدف واسط هستند که تأمین‌کننده استقلال فضای مجازی و به تبع بخشی از استقلال فضای واقعی و عینی کشور هستند.

جدول ۶- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

کد مضمون	مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
د	تأمین امنیت همه جانبه و فراگیر فضای مجازی	حفاظت از اطلاعات، شبکه‌ها و زیرساخت‌های سایبری کشور
		سالم‌سازی فضای مجازی
		حفظ امنیت عمومی و حریم خصوصی

۴-۴- تأمین امنیت همه جانبه و فراگیر فضای مجازی

«تأمین امنیت همه جانبه و فراگیر فضای مجازی» از جمله تم (مضمون) هایی است که بیشترین تکرار و تأکید بر گزاره‌ها و مضامین فرعی آن وجود داشته است. این مضمون سه حیطه سیاستی اصلی را در دایره دلالتی خود مورد توجه دارد که یک حیطه مربوط به تأمین امنیت عمومی و حفظ حریم خصوصی کاربران و شهروندان همانند فضای واقعی و فیزیکی - برای همه اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی - است، حیطه دوم مربوط به سالم‌سازی و امن کردن فضای از حیث سلامت روانی و اخلاقی و پیشگیری و پالایش محتوای نامطلوب فرهنگی و اخلاقی از انواع پلتفرم‌های فضای مجازی است و حیطه سوم به امن‌سازی زیرساخت‌های اصلی سایبری و فضای مجازی کشور و شبکه‌های اصلی آن‌ها مربوط است که از تأکید بر امنیت این سه حوزه، لزوم تأمین امنیت جامع و گسترده و فراگیر فضای مجازی کشور، مستفاد می‌شود.

جدول ۷- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

کد مضمون	مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
ه	توجه به مختصات و اقتضات ماهوی رسانه‌ها در سیاست‌گذاری فضای مجازی	اصالت رسانه‌های سنتی
		کژکارکردهای فضای مجازی
		دو وجهی بودن فضای مجازی
		سهولت دسترسی

۴-۵- توجه به مختصات و اقتضائات ماهوی رسانه‌ها در سیاست‌گذاری فضای مجازی

در این‌تم (مضمون) تحلیلی، به طور کلان ضرورت توجه به اقتضائات و مقومات فضای مجازی و رسانه‌های جدید و ویژگی‌های آن‌ها مورد نظر است. بر این اساس مقایسه فضای مجازی و ابزارهای رسانه‌ای آن با رسانه‌های سنتی و نیز ویژگی‌های ذاتی فضای مجازی فارغ از سویه‌های تهدید یا فرصت و مثبت یا منفی آن‌ها مورد توجه است. بر اساس مضامین زیرمجموعه این‌تم (مضمون)، از فضای مجازی می‌توان در راستای اهداف مثبت یا منفی استفاده کرد و این امر وابسته به نوع استفاده است.

جدول ۸- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

کد مضمون	مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
و	توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی	اداره مشارکتی فضای مجازی
		تدوین و تنقیح قوانین، سیاست‌ها و نظام‌ها
		توسعه پست‌توانه علمی فضای مجازی کشور
		ارزیابی دائمی وضعیت بین‌المللی فضای مجازی کشور
		استفاده از ظرفیت‌های اقتصادی فضای مجازی
		توسعه صنایع پشتیبان فضای مجازی

۴-۶- توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی

تم (مضمون) «توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی» مشتمل بر مجموعه مضامینی است که بر هدفمند بودن و هوشمندی در فرآیند توسعه فضای مجازی تأکید دارند. با توجه به این مضامین، توسعه فضای مجازی در همه سطوح علمی، اقتصادی و صنعتی فضای مجازی باید دارای هدف از پیش تعیین شده و به نحو هوشمندانه باشد. بر اساس مضامین موجود در این‌تم (مضمون) تحلیلی، تحقق این امر در تمام مراحل فرآیند سیاست‌گذاری و توسعه فضای مجازی در تمام گام‌ها اعم از مراحل مطالعات، صورت‌بندی مسأله، تدوین استانداردها، پروتکل‌ها و قانون‌گذاری، اجرا و ارزیابی از اقدامات صورت گرفته، منظور و مطلوب است.

جدول ۹- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	کد مضمون	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی	و	اداره مشارکتی فضای مجازی
		تدوین و تنقیح قوانین، سیاست‌ها و نظام‌ها
		توسعه پشتوانه علمی فضای مجازی کشور
		ارزیابی دائمی وضعیت بین‌المللی فضای مجازی کشور

۴-۷- ضرورت رگولاتوری جامع فضای مجازی در سطح کلان حاکمیتی

محتوای این‌تم (مضمون) از حیث جایگاه آن‌ها در شبکه مضمونی متن، از مهم‌ترین مضامین محسوب می‌شود. بر این اساس آنچه در این‌تم (مضمون) تحلیلی استنباط می‌شود، لزوم و ضرورت تنظیم‌گری و مقررات‌گذاری و اعمال آن‌ها در حوزه فضای مجازی است که این امر باید واجد ویژگی‌های جامعیت، کلان بودن و حاکمیتی بودن و فراگیری باشد و منطبق بر طیف تنظیم‌گری و رگولاتوری از سطح آموزش و تعلیم و تربیت رسانه‌ای تا مقررات‌گذاری دولتی و حاکمیتی را در بر گیرد. در نتیجه این تنظیم‌گری باید درباره کاربران و لایه زیرساخت، لایه سرویس و خدمات و لایه محتوا باشد.

جدول ۱۰- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

مضمون کلان	کد	تم‌های اصلی
لزوم وحدت رویه، هماهنگی و تمرکز در سیاست‌گذاری فضای مجازی	ح	سیاست‌گذاری متمرکز فضای مجازی

۴-۸- لزوم وحدت رویه، هماهنگی و تمرکز در سیاست‌گذاری فضای مجازی

در این‌تم (مضمون) تأکید بر هماهنگی و تمرکز در تمام سطوح سیاست‌گذاری فضای مجازی و در همه ابعاد آن است. بنابراین ایجاد تمرکز در ساحت تصمیم‌گیری و اجرا در این حوزه تصریح شده است.

جدول ۱۱- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	کد	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
جنگ نرم و جنگ سخت از طریق فضای مجازی	ط	استفاده از فضای مجازی برای براندازی
		جنگ نرم و شناختی
		تهاجم فکری، فرهنگی و عقیدتی
		سلطه و نفوذ فرهنگی و رسانه‌ای در فضای مجازی

۴-۹- جنگ نرم و جنگ سخت از طریق فضای مجازی

بخش مهمی از داده‌های موجود در متن از حیث کمیت و کیفیت درباره استفاده ابزاری دشمنان و رقبا از فضای مجازی و امکانات آن، در جهت ایجاد سلطه، تضعیف و براندازی جمهوری اسلامی ایران است. با تحلیل مضامین فرعی ذیل اینتم (مضمون) که مرتبط با این فرآیند هستند، چهار محور عمده وجود دارند که یک محور در بُعد براندازی سخت و سه محور در بُعد سلطه فرهنگی و جنگ نرم قرار می‌گیرند. بنابراین گزاره‌های مربوط به حملات سایبری در لایه‌های زیرساخت و سرویس و استفاده از شبکه‌های اجتماعی در لایه سرویس و خدمات و لایه محتوا برای ایجاد التهاب سیاسی، گسترش اعتراضات خیابانی و تشویق و آموزش مقابله سخت با حاکمیت، مربوط به بُعد براندازی سخت و سه محور دیگر در بُعد نرم قرار می‌گیرند. با تحلیل سه مضمون ذیل اینتم (مضمون) در شبکه مضامین، می‌توان به این نتیجه رسید که در تم (مضمون) فرعی «جنگ نرم و شناختی» تصریح بر استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های نوین در لایه‌های «شناختی و ادراکی» است، در تم (مضمون) فرعی «تهاجم فکری، فرهنگی و عقیدتی» تأکید بر «سطح و گستره» تنازع فرهنگی و عقیدتی ایجاد شده از طریق فضای مجازی است و در تم (مضمون) فرعی «سلطه و نفوذ فرهنگی و رسانه‌ای در فضای مجازی» بیشتر «عمق» و «اثر بخشی» تضاد ایدئوژیک و گفتمانی مورد نظر است.

جدول ۱۲- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

کد	مضمون کلان	تم‌های اصلی
ی	نگاه فرآیندی و بلند مدت به سیاستگذاری فضای مجازی	نگاه فرآیندی و بلند مدت به سیاستگذاری فضای مجازی

۴-۱۰- نگاه فرآیندی و بلند مدت به سیاستگذاری فضای مجازی

اینتم (مضمون) نیز از مجموعه مضامین موجود در متن است که بر ویژگی‌ها و مختصات اقتضائی نوع سیاست‌گذاری حاکم بر فضای مجازی دلالت دارد. تکرار اینتم (مضمون) در داده‌ها اندک بوده است، اما بر اساس اهمیت آن و نداشتن هم‌پوشانی با سایر مضامین، به صورت مستقل مورد توجه قرار گرفت.

جدول ۱۳- مضامین کلان متن، منبع: نتایج تحقیق

کد	مضمون کلان (برچسب تحلیلی)	تم‌های اصلی (برچسب‌های توصیفی)
ک	نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی	تغییر مدل حکمرانی در جهان به واسطه فضای مجازی
		رفتن به سمت مدل جدید حکومت اسلامی در فضای سایبر

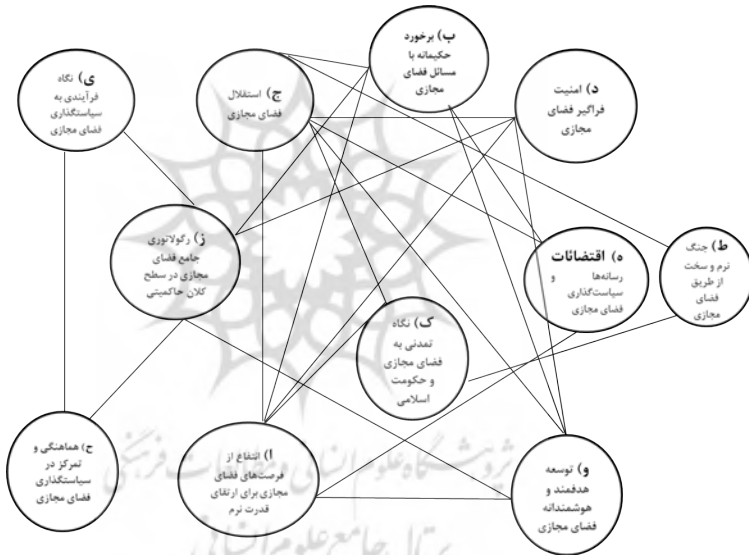

۴-۱۱- نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی

گزاره‌های ذیل این‌تم (مضمون) به نحوی است که می‌توان گفت جایگاهی اساسی و مبنایی در شبکه مضامین داده‌های مورد بررسی دارد. بر این اساس فضای مجازی پدیده‌ای است که منجر به تغییر شیوه‌های حکمرانی شده است و با نگاهی تمدنی به فضای مجازی و تغییراتی که در آینده ایجاد خواهد کرد، طراحی و شکل دادن مدل جدید حکومت اسلامی با توجه به این فضا، یک ضرورت است. بنابراین در این دیدگاه فضای مجازی فراتر از یک فناوری ساده یا یک ابزار فناورانه همانند سایر فناوری‌ها است و به تعبیری می‌توان گفت این فضا و ملحقات مرتبط با آن به لحاظ ماهوی نقشی تمدن‌ساز در عرصه زندگی بشر داشته و خواهد داشت.

۴-۱۲- ترسیم و تفسیر شبکه مضامین

نمودار ۱- شبکه روابط مضامین دیدگاه‌های رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی، منبع: نتایج تحقیق

۴-۱۲-۱- تفسیر و تشریح

مطابق تحلیل تماتیک داده‌های مربوط به متن که به طور شماتیک و مختصر در نمودار قابل مشاهده است در ترسیم شبکه مضامین داده‌های متون مورد مطالعه آنچه را که منکشف می‌شود می‌توان در یک طیف کلان به دو بُعد و دو سویه تهدیدمحور و فرصت‌محور تقسیم‌بندی کرد. شبکه تم‌ها و مضامین مستخرج از متن را متناسب با این طیف و اینکه غلبه با کدام سویه طیف است و با کدام مضمون یا مضامین ارتباط

اصلی دارد می‌توان تشریح کرد. بنابراین ممکن است برخی از مضامین به نحو صریح و مطلق در یک سوی طیف قرار نگیرند. همچنین این امکان نیز وجود دارد که ارتباط تم‌ها و مضامین با یکدیگر به صورت یک سویه یا دو سویه باشد و همچنین با توجه به تفسیری که درباره تم‌ها و مضامین وجود دارد، تعداد یال‌های منشعب از یکتا و مضمون به خودی خود نشان‌دهنده اهمیت آنتم و مضمون نیست و صرفاً بیانگر نحوه ارتباط آن با سایر مضامین موجود در شبکه است.

با توجه به نمودار، مضمون‌های «ط» (جنگ نرم و جنگ سخت از طریق فضای مجازی) و تا حدود زیادی «ج» (تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی) در سویه تهدید محور شبکه مضامین قرار دارند و مضمون‌های «و» (توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی)، «ا» (انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم) و «ک» (نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی) در سویه فرصت‌محور شبکه مضامین قرار گرفته‌اند. مضمون اصلی و مبنایی که سایر مضامین را تقریباً می‌توان در ارتباط با آن تشریح کرد، مضمون «ک» (نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی) است. به نحوی می‌تواند چتر حاکم بر تمام مضامین و توضیح‌دهنده روابط میان آن‌ها باشد. بر این اساس پارادایم حاکم بر دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی بر اساس همان نگاه کلان تمدنی و در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی است. مضمون «ا» (انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم) نقش اصلی را در تأمین این مضمون دارد و بنابراین «انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم» از تضمین‌کننده‌های اصلی دستیابی به «نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی» (مضمون «ک») است.

مضمون «ج» (تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی) به طور مستقیم از مضمون «ط» (جنگ نرم و جنگ سخت از طریق فضای مجازی) متأثر است و در واقع یکی از آثار آن است و هر دوی این مضامین از پیش‌نیازهای اصلی و ابتدایی تحقق مضمون «ک» (نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی) هستند و بدون تأمین استقلال فضای مجازی و بدون مقابله با جنگ نرم و سخت از طریق فضای مجازی، نمی‌توان «نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی» را اجرایی و عملی کرد.

مضامین «ی» (نگاه فرآیندی و بلندمدت به سیاستگذاری فضای مجازی) و «ح» (لزوم وحدت رویه، هماهنگی و تمرکز در سیاستگذاری فضای مجازی) نیز با یکدیگر

ارتباطی خطی دارند به نحوی که نگاه فرآیندی و بلند مدت به سیاست‌گذاری فضای مجازی و لزوم وحدت رویه، هماهنگی و تمرکز در سیاست‌گذاری فضای مجازی، در حقیقت دوروی یک سکه هستند و هر دو از شروط لازم و اولیه برای ایجاد رگولاتوری کلان و جامع حاکمیتی در ابعاد مختلف فضای مجازی، هستند.

همچنین برای توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی نیز، وجود یک رگولاتوری جامع که مستقر در ساختار کلان و بالادستی حاکمیتی باشد ضرورت می‌یابد و به این ترتیب مضمون «ز» عامل اصلی مضمون «و» (توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی) است و شکل‌گیری آن اساساً با این هدف است. رگولاتوری دقیق و جامع فضای مجازی همچنین در درون خود تأمین امنیت فضای مجازی (مضمون «د») را به نحوی فراگیر و همه‌جانبه مورد نظر دارد و از حیث رویکردی نیز متأثر از رویکرد «برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی» (یعنی مضمون «ب») است. از سوی دیگر خود مضمون «ز» که مربوط به ضرورت رگولاتوری جامع فضای مجازی در سطح کلان حاکمیتی است با توجه به داده‌های دیگر متن گرچه هدف اصلی نیست، اما از اهداف واسطه اصلی و مهم محسوب می‌شود و به تعبیر دقیق‌تر از اهداف عملیاتی مورد نظر رهبر انقلاب اسلامی است.

با توجه به ارتباط مضامین کشف شده در داده‌ها، مضمون «و» که مربوط به توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی است در راستای مضمون برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی (مضمون «ب») و اجرایی‌کننده این رویکرد است. این نوع از توسعه فضای مجازی تأمین امنیت فراگیر و گسترده فضای مجازی (مضمون «د») را به عنوان یکی از لوازم اصلی خود مورد نظر قرار می‌دهد و در راستای مضمون «ج» که تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی است و با هدف انتفاع حداکثری از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران (مضمون «ا») انجام خواهد شد.

مضمون «ه» نیز درباره توجه به مختصات و اقتضات ماهوی رسانه‌ها در سیاست‌گذاری فضای مجازی است و تا حدود زیادی به رویکردهای نظری درباره فضای مجازی مرتبط است که مطابق تفسیری که از این مضمون می‌توان داشت، فضای مجازی نمی‌تواند جایگزین همه رسانه‌ها و ابزارهای مشابه باشد و همچنین دلالت این مضمون به دیدگاه‌های ابزارگرایانه و اراده‌گرایانه درباره فضای مجازی نزدیک‌تر است. این مضمون بیشتر از حیث دلالت سلبی ارتباطی خاص با مضمون «ا» (انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم) دارد که در آن انتفاع از فرصت‌های

فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران مورد نظر است. با مضامین «ج» (تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی)، «ب» (برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی) و «د» (تأمین امنیت همه جانبه و فراگیر فضای مجازی) نیز از آن جهت مرتبط است که با توجه به سایر داده‌های متن، ماهیت و مختصات فضای مجازی به گونه‌ای است که تا حدود زیادی گسترده و کنترل‌ناپذیر است و دقیقاً به سبب همین ویژگی و چالش‌های بالقوه‌ای که می‌تواند ایجاد کند در همین نقطه با تأمین امنیت جامع و فراگیر فضای مجازی نیز مرتبط می‌شود. به این ترتیب ارتباط با مضمون «ب» (برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی) نیز از این حیث است که همه موارد یاد شده ملهم از برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی است که جایگاه این فضا را با توجه به ماهیت و ویژگی‌های آن و در نهایت با توجه به اثرات این فناوری و پدیده در نظر گرفته و برای آن سیاست‌گذاری می‌کند.

در نهایت مضمون مهم دیگر در این شبکه، مضمون «ا» (انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم) است که بخشی از دلالت‌های آن به مناسبت توضیح و تفسیر مضامین دیگر مورد اشاره قرار گرفت. این مضمون پس از مضمون «ک» (نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی) اصلی‌ترین و مهم‌ترین مضمون در شبکه داده‌های متن است. بر این اساس سایر مضامین به جز مضمون «ک» (نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی) همگی به صورت سلبی یا ایجابی در راستای فراهم کردن شرایطی هستند که منجر به ارتقای قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران با استفاده از فضای مجازی و فرصت‌ها آن شود و به تبع روند سیاست‌ها و سیاست‌گذاری‌های حوزه فضای مجازی باید به گونه‌ای باشد که در راستای هدف یاد شده باشند.

۵- بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۵-۱- بحث

۵-۱-۱- دیدگاه تمدنی و فرصت محور

بر اساس مضامین اصلی مستخرج از دیدگاه‌های رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و تفسیر این مضامین و شبکه استنباطی میان آن‌ها، می‌توان گفت در مجموع با توجه به کل‌نگری و کلان‌نگری قابل مشاهده در مضامین اصلی و دیدگاه سیاستی ایشان درباره فضای مجازی، رویکرد فرصت‌محور نسبت به فضای مجازی به لحاظ کیفی بر رویکرد تهدیدمحور غلبه دارد. این نکته نیز در چارچوب نگاه کلان ایشان

درباره فضای مجازی که دیدگاهی تمدنی و بلند مدت است قابل فهم و تفسیر است. بنابراین در این دیدگاه به نظر می‌رسد همچنان که در مقایسه با نگاه تهدیدمحور، نگاه فرصت‌محور درباره فضای مجازی پررنگ‌تر و برجسته‌تر است، توجه به چالش‌ها و تهدیدهای اصلی و بنیادین فضای مجازی و ضرورت پیشگیری از آن‌ها اولویت و تقدم ماهوی و علی دارد و بدون رفع این موارد، بالفعل کردن فرصت‌های فضای مجازی برای اهداف و سیاست‌های کلان کشور امکان‌پذیر نیست. بنابراین مقاله حاضر، تا حدود زیادی نقض‌کننده نتیجه کلی پژوهش (الوندی و سلیمانی، ۱۳۹۵) است که دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی را درباره فضای مجازی، مثبت و ضعیف به معنای برآیند تهدید محور بودن این فضا، ارزیابی کرده است. همان‌طور که در بخش پیشینه بدان اشاره شد، قابل یادآوری است که پژوهش مزبور، تنها پژوهش نمایه شده در پایگاه‌های معتبر علمی در خصوص دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی است.

۵-۲- نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های این پژوهش می‌توان گفت مضامین نهایی منکشف از داده‌های متن به صورت یکپارچه و منسجم به شرح زیر است:

- نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی
  - انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم
  - برخورد حکیمانه با مسائل فضای مجازی
  - تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی
  - نگاه فرآیندی و بلند مدت به سیاستگذاری فضای مجازی
  - تأمین امنیت همه جانبه و فراگیر فضای مجازی
  - توجه به مختصات و اقتضات ماهوی رسانه‌ها در سیاست‌گذاری فضای مجازی
  - جنگ نرم و جنگ سخت از طریق فضای مجازی
  - توسعه هدفمند و هوشمندانه فضای مجازی
  - ضرورت رگولاتوری جامع فضای مجازی در سطح کلان حاکمیتی
  - لزوم وحدت رویه، هماهنگی و تمرکز در سیاستگذاری فضای مجازی
- بر اساس مضامین اصلی مستخرج از دیدگاه‌های رهبر انقلاب اسلامی درباره فضای مجازی و تفسیر این مضامین و شبکه استنباطی میان آن‌ها، می‌توان گفت در مجموع با توجه به کل‌نگری و کلان‌نگری قابل مشاهده در مضامین اصلی و دیدگاه سیاستی ایشان درباره فضای مجازی، رویکرد فرصت‌محور نسبت به فضای مجازی به لحاظ کیفی بر رویکرد تهدیدمحور غلبه دارد. این نکته نیز در چارچوب نگاه کلان ایشان

درباره فضای مجازی که دیدگاهی تمدنی و بلند مدت است قابل فهم و تفسیر است. بنابراین در این دیدگاه به نظر می‌رسد همچنان که در مقایسه با نگاه تهدیدمحور، نگاه فرصت‌محور درباره فضای مجازی پررنگ‌تر و برجسته‌تر است، توجه به چالش‌ها و تهدیدهای اصلی و بنیادین فضای مجازی و ضرورت پیشگیری از آن‌ها اولویت و تقدم ماهوی و علی دارد و بدون رفع این موارد، بالفعل کردن فرصت‌های فضای مجازی برای اهداف و سیاست‌های کلان کشور امکان‌پذیر نیست. بنابراین مقاله حاضر، نقض‌کننده نتیجه کلی پژوهش (الوندی و سلیمانی، ۱۳۹۵) است که دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی را درباره فضای مجازی، مثبت و ضعیف به معنای برآیند تهدید محور بودن این فضا، ارزیابی کرده است.

بنابراین نگاه رهبر انقلاب به فضای مجازی را می‌توان در عبارت «فضای مجازی تمدن‌ساز» خلاصه کرد. همچنین در تعامل جمهوری اسلامی ایران با فضای مجازی در صورتی که سه گزینه ممکن و پیش رو شامل «عدم ورود و ممانعت از ورود به فضای مجازی»، «ورود کامل و همه جانبه در فضای مجازی صرفاً همگام با جریان تحولات فناورانه جهانی» و «ورود به موقع و هوشمندانه و استفاده از فضای مجازی» متصور باشد، بر اساس دیدگاه رهبر انقلاب تنها گزینه ممکن و مطلوب برای جمهوری اسلامی ایران، گزینه آخر و ورود هوشمندانه به فضای مجازی است. این دیدگاه اصل ورود در این فضا را مورد تأیید و تأکید قرار می‌دهد و با در نظر گرفتن خصیصه هوشمندی - که مؤلفه‌های آن پیش‌تر قید شد - کیفیت ورود و تأمین منافع کشور و انقلاب را تضمین می‌کند. بنابراین با توجه به تمدنی بودن ماهیت پدیده فضای مجازی و با در نظر گرفتن مضامین دیگر مانند «جنگ نرم و سخت از طریق فضای مجازی» و مضمون «نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری حکومت اسلامی» تأثیر این فضا بر جامعه و حکومت گسترده و کلان است و نیازمند ورود هدفمند و هوشمندانه در جهت کاستن از آثار تهدیدهای آن و افزایش استفاده از ظرفیت‌ها و فرصت‌های آن حتی در راستای تشکیل حکومت اسلامی در این فضا است.

در مقایسه دو دکترین کلان نظری «دو فضایی بودن» و «فضای مجازی امتداد فضای حقیقی» نیز، با توجه به آن چه در بخش توضیح مضامین موجود در متن و روابط آن‌ها با یکدیگر آمد، دیدگاه رهبر معظم انقلاب مؤید آن دکترین نظری است که فضای مجازی را امتداد فضای حقیقی و این دو فضا را دارای تأثیر متقابل بر یکدیگر می‌داند. علاوه بر این با توجه به مباحث نظری حاکمیت فضای مجازی و ابعاد آن، با در نظر گرفتن برخی مضامین و از جمله نگاه تمدنی به فضای مجازی در راستای شکل‌گیری

حکومت اسلامی، انتفاع از فرصت‌های فضای مجازی برای ارتقای قدرت نرم و مضمون تأمین استقلال فضای مجازی در ارتباط با فضای مجازی جهانی، حداقل سه محور در دیدگاه رهبر انقلاب درباره حاکمیت و فضای مجازی نیز دارای موضوعیت هستند که عبارتند از: ۱. مشارکت در حاکمیت جهانی بر فضای مجازی ۲. اعمال حاکمیت در فضای مجازی ۳. استفاده از فضای مجازی و ابزارهای آن به عنوان پلتفرم حکمرانی و شکل دادن به حکومت اسلامی. محورهای سه‌گانه یاد شده، همه ابعاد چهارگانه حاکمیت فضای مجازی را که پیش‌تر در ادبیات نظری مورد بحث بود، دربرمی‌گیرد.

۵-۳- پیشنهادها

بر اساس یافته‌های مقاله حاضر، برخی پیشنهادها را می‌توان ارائه کرد عبارتند از: پیشنهادهای پژوهشی:

- تهیه اسناد پشتیبان اصلی سیاستگذاری فضای مجازی کشور بر اساس چارچوب نگرش رهبر انقلاب اسلامی - به عنوان عالی‌ترین مقام تصمیم‌گیر جمهوری اسلامی ایران - و به ویژه در تهیه پیوست‌ها برای توسعه خدمات نوین فضای مجازی مانند اینترنت اشیا
- انجام پژوهش‌های تطبیقی درباره میزان انطباق دیدگاه سیاستی مسئولان و مدیران حوزه فضای مجازی کشور و رهبر انقلاب اسلامی در این باره
- انجام پژوهش درباره مختصات و الزامات برخورد حکیمانه با حوزه فناوری‌های نوین و به ویژه فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات در جمهوری اسلامی ایران
- ضرورت اجرای شدن سیاست‌های کلان فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی بر اساس چارچوب دیدگاه تمدنی رهبر انقلاب اسلامی در این باره
- خارج ساختن دیدگاه مدیران و تصمیم‌سازان حوزه فضای مجازی کشور از دوگانه‌های اصلی خوش بینانه - بدبینانه و ذات گرایانه - ابزار گرایانه به فناوری و به ویژه فضای مجازی و ملحقات آن
- بازتعریف سیاست‌ها و راهبردهای فضای مجازی کشور بر اساس دیدگاه کل‌نگر و پارادیمی به این پدیده فناورانه
- طراحی استراتژی اصلی و استراتژی‌های فرعی جمهوری اسلامی ایران در خصوص تعاملات بین‌المللی فضای مجازی و حضور و کنشگری فعال و هدفمند در مجامع بین‌المللی مرتبط با فضای مجازی در جهت منافع جمهوری اسلامی ایران و انقلاب اسلامی

۶- منابع

۱-۶- منابع فارسی

مقاله‌ها

۱. الوندی، محمد و سلیمانی، ندا، (۱۳۹۵). تحلیل ارزشیابی بیانات رهبر معظم انقلاب در مورد فضای مجازی پس از تشکیل شورای عالی فضای مجازی، نشریه مطالعات رسانه‌ای. بهار و تابستان (شماره ۳۲ و ۳۳)، صص ۵۷-۴۱.
۲. پاک سرشت، سلیمان؛ حسینی، حاتم؛ اینانلو، مینا، (۱۳۹۱). تحلیل تماتیک رفتارهای بدنی در بین دختران و زنان تهرانی، فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، پاییز (شماره ۲۸). صص ۱۷۰-۱۴۷.
۳. جمشیدی بروجردی، علیرضا؛ امامی، سید مجتبی، بنی اسد، رضا، (۱۳۹۷). طراحی چهار چوب مفهومی خط‌مشی‌ها تنظیمی در حوزه محتوای فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران، نشریه سیاست‌گذاری عمومی، بهار، دوره چهارم (شماره ۱)، صص ۹۹-۱۲۶.
۴. حاضری، علی محمد؛ حاجی‌هاشمی، مرضیه، (۱۳۹۳). شناخت مؤلفه‌های بنیادگرایی دینی در ایران با رویکرد بومی، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره پانزدهم (شماره ۲)، صص ۸۷-۱۲۵.
۵. حسن‌نژاد کاشانی، بهزاد؛ نصرالهی کاسمانی، اکبر، (۱۳۹۶). شناسایی و طبقه‌بندی زمینه‌های سیاست‌گذاری عمومی فضای مجازی، نشریه پژوهش‌های ارتباطی، زمستان (شماره ۹۲)، صص ۵۳-۲۷.
۶. درویشی‌فرد، علی‌اصغر؛ جسک، میترا و فیضی‌پور، خدیجه، (۱۳۹۴). تجربه زیسته زنان شاغل در کارگاه‌های تولیدی، پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، پاییز، (شماره ۲)، صص ۱۰۸-۷۷.
۷. شریفی، محمد مهدی؛ مرزبان، بیتا؛ لبافی، سمیه، (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری تولید محتوای فضای مجازی در ایران، نشریه مدیریت دولتی، تابستان، دوره دهم (شماره ۲) صص ۲۶۸-۲۵۱.
۸. طالبی، ابوتراب و واعظی، کبری، (۱۳۹۳). تعیین‌کننده‌های اجتماعی سلامت از دیدگاه زنان مبتلا به بیماری تالاسمی: یک مطالعه کیفی، نشریه سلامت اجتماعی، زمستان، (شماره ۲)، صص ۱۱۹-۱۱۱.
۹. طباطبایی، امیر؛ حسنی، پرخیده؛ مرتضوی، حامد و طباطبایی‌چهر، محبوبه، (۱۳۹۲). راهبردهایی برای ارتقای دقت علمی در تحقیقات کیفی، نشریه دانشگاه علوم پزشکی خراسان شمالی، پاییز (شماره ۵)، صص ۶۷۰-۶۶۳.
۱۰. عابدی‌جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمد سعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد، (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای

- موجود در داده‌های کیفی، اندیشه مدیریت راهبردی، پاییز و زمستان (شماره ۱۰)، صص ۱۹۸-۱۵۱.
۱۱. عاملی، سید سعیدرضا، (۱۳۹۴). دو فضایی شدن نظام حکمرانی و دولت همراه: نظام مند شدن و همگرایی رابطه دولت و مردم، نشریه رسانه، پاییز (شماره ۱۰۰)، صص ۸۳-۱۲۰.
۱۲. عباس‌زاده، محمد، (۱۳۹۱). تأملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی، نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، بهار (شماره ۴۵)، صص ۳۴-۱۹.
۱۳. قاضی‌نوری، سید سپهر؛ نریمانی، میثم و میرعمادی، طاهره، (۱۳۹۱). استخراج دلالت‌های سیاستی رویکرد تطوری در حوزه علم و فناوری: تحلیلی تماتیک، سیاست علم و فناوری، زمستان (شماره ۲)، صص ۱۶-۱.

کتاب‌ها

۱۴. ازکیا، مصطفی؛ احمدرش، رشید؛ پارتازیان، کامبیز، (۱۳۹۶). روش‌های تحقیق کیفی از نظریه تا عمل، جلد دوم، تهران: شرکت انتشارات کیهان.
۱۵. استراوس، آنسلم؛ کوربین، جولیت، (۱۳۸۴). اصول روش تحقیق کیفی: نظریه‌مبنایی؛ روش‌ها و شیوه‌ها، ترجمه بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. حاجی ملاً میرزائی، حامد، (۱۳۹۸). الگوی خط‌مشی‌گذاری فضای مجازی، تهران: دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، مرکز انتشارات راهبردی.
۱۷. عاملی، سید سعیدرضا، (۱۳۹۷). الگوی حکمرانی دوفضایی، تهران: امیرکبیر.
۱۸. عاملی، سید سعیدرضا، (۱۳۹۰). مطالعات جهانی شدن: دوفضایی شدن‌ها و دو جهانی شدن‌ها، تهران: سمت.
۱۹. کاستلز، مانوئل، (۱۳۹۶). شبکه‌های خشم و امید: جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت، ترجمه مجتبی قلی‌پور، تهران: مرکز.
۲۰. محمدپور، احمد، (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی ضد روش: مراحل و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی، جلد دوم، تهران: جامعه‌شناسان.
۲۱. محمدپور، احمد، (۱۳۹۷). ضد روش: زمینه‌ها فلسفی و زمینه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی، قم: لاگوس.
۲۲. مهدی‌زاده، سید محمد، (۱۳۹۶). ن‌نظریه‌های رسانه: اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی، تهران: همشهری.

منابع اینترنتی

۲۳. تارنمای دفتر حفظ و نشر آثار رهبر انقلاب اسلامی. آخرین بازبایی ۱۶ مرداد ۱۳۹۸.

۶-۲- منابع لاتین

Articles

1. Adams, J., Albakajai, M. (2016). **Cyberspace: A New Threat to the Sovereignty of the State.** Management Studies, Nov-Dec 4(6).
2. Bellanger, P. (2011). **From sovereignty in general to digital sovereignty in particular.** Les Echos. fr, 54, 30.
3. Bennett, L (2003). **New media power: The Internet and global activism.** In N. Couldry and J. Curran (eds.), *Contesting media power: Alternative media in a networked world.* Oxford: Rowman and Littlefield, pp. 17-38.
4. Couldry, N., & Curran, J. (Eds.). (2003). **Contesting media power: Alternative media in a networked world.** Rowman & Littlefield Publishers.
5. Conway, M. (2016). **Terrorist use of the internet and the challenges of governing cyberspace.** In *Power and security in the information age,* Routledge, pp. 109-142.
6. Liaropoulos, A. N. (2017). **Cyberspace Governance and State Sovereignty.** In *Democracy and an Open-Economy World Order.* Springer, Cham, pp. 25-35.
7. Ploug, T. (2009). **Ethics in cyberspace: How Cyberspace May Influence Interpersonal Interactio.** Springer Netherlands, pp. 3-12.
8. Braun, V. and Clarke, V. (2006) **Using thematic analysis in psychology.** *Qualitative Research in Psychology,* 3 (2). pp. 77-101.
9. Braun, V., Clarke, V., Hayfield, N., & Terry, G. (2018). **Thematic analysis.** *Handbook of research methods in health social sciences,* 1-18.

Books

10. Ayres, Lioness (2008). **Thematic coding and analysis.** IN: Lisa M. Given (Ed). *The sage of Encyclopedia of qualitative research methods.*
11. Boothby, W. H. (2014). **Conflict law: the influence of new weapons technology,** human rights and emerging actors. Springer.
12. Castells, M. (2010). **The rise of the network society (with a new pref).** Chichester, West Sussex.
13. Cavelty, M. D., & Mauer, V. (2016). **Power and security in the information age: Investigating the role of the state in cyberspace.** Routledge.
14. McQuail, Denis (2010). **McQuail's Mass Communication Theory.** London: SAGE Publications. 6th edition.
15. Palmer, C. (2015). **Stuck in cyberspace: Shifting power in the information age.** (Doctoral dissertation, Adler School of Professional Psychology). Adler University.

16. Saldaña, J. (2015). **The coding manual for qualitative researchers**. Sage
17. Webster, F. (2014). **Theories of the information society**. Routledge. Edition 4.
18. Whittaker, J. (2004). **The cyberspace handbook**. Psychology Press.
19. Wolcott, H. F. (2008). **Writing up qualitative research**. Sage Publications.

